Vakıf Kütüphaneleri

Hakan ANAMERİÇ*

Öz:

Kütüphane, uygarlık tarihi içerisinde yazılı/kayıtlı hale getirilmiş farklı fiziksel ortamlara aktarılmış bilgi kaynaklarının -genellikle kitap olarak bilinir- toplandığı, dönemin gerektirdiği yöntemlere göre düzenlendiği ve kullanıma sunulduğu bir kurumdur. Tarihsel süreç içerisinde kurucuları, kurulduğu mekânlar, kuruluş amaçları, barındırdığı kaynaklar, erişim/kullanım olanakları ve türleri bakımından değişim/dönüşüm geçiren ve yaşayan, kendilerine has terminolojiye sahip mekânlardır. İnsanlığa hizmet, bilime ve öğrenime destek temel amacıyla oluşturulan kütüphaneler, yaklaşık 5000 yıllık tarihlerinde okuma, yazma, eğitim ve kültür terimleri ile yan yana kullanılmış, bilimsel, kültürel ve manevi yönüyle kurulması, yaygınlaştırılması gereken bir kamu/amme hizmeti olarak kabul edilmiştir.

Giriş

Kütüphane kurma/oluşturma uzun yıllar masraflı, dönemine göre bilgili-ilgili ve sosyal olmayı zorunlu kılan, kısıtlı sayıdaki "kitap" formatındaki eserlere sahip olunmasını gerektiren bir eylem olmuştur. Bu anlayışla kurulan kütüphane(ler) aynı zamanda kurucusunu -vâkıfını/bânîsini- ölümsüzleştiren insanî bir hizmet olmasının yanı sıra ciddi bir tanıtım ve sosyo-kültürel faaliyettir. Özellikle "imkânı olmayanlara" bilgilenme, eğitilme, okuma, öğrenme olanağı sağlamak bağlamında düşünüldüğünde insanlık tarihinde sayısız örnekleri olan bir gelenek haline gelmiştir.

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, anameric@ankara.edu.tr, hakananameric@gmail.com

Ekonomik statü, eğitim düzeyi, entelektüel seviye, ulaşım olanakları gibi bireyler arasındaki rasyonel farklılıklarının eşitlenmesi, insanlık tarihinin bir diğer önemli çabası olagelmiştir. Bunlar arasında bilgiye erişim bağlamında ele alınması gereken "kütüphane kurma/oluşturma", Doğu ve Batı uygarlıklarında bir hayırseverlik-yardımlaşma-paylaşma olarak, somut kavramlar ile soyut hizmet verme şeklinde vakıf sistemine dâhil edilmiştir. Vakıf, kelime anlamından çok yukarıda bahsedilen eksikliklerin kapatılması bağlamında ekonomik/iktisadî olarak tanımlanması gereken bir terimdir. Bu bağlamda vakıf; kişisel çalışmayla/emekle elde edilen maddî varlıkların gönül rızasıyla paylaşılmasını öngören hukukî bir sistemdir.

Kitap ve kütüphane hizmetlerinin vakıf sistemi içerisinde tanımlanması ise;

- kitap toplama (vâkıfın kitap alması, yazdırması, kopyalatması, çoğaltımı, çevirtmesi, toplatması),
- kitap yazımına/üretimine destek verme (kağıt, kalem, mürekkep, mum gibi kırtasiye malzemesi ve temel gereksinimleri karşılama),
- kütüphane oluşturma (kitapların korunması, okunması için mekan sağlama ve tefriş etme[1]),
- kütüphane kurma (kütüphanecilik hizmetinin eşit bir biçimde verilebilmesi için gereken kuralların hazırlanması, görevlilerin ve görevlerinin belirlenmesi, ücretlerin ve olanakların belirlenmesi, yenilenmesi ve devamlılığının sağlanması),
- okuyuculara/araştırmacılara dönemin koşullarına göre araştırma ortam ve olanaklarında yardımcı olunması şeklindedir.

Kütüphane, "bilginin" paylaşıldığı ve yaygınlaştırılmaya çalışıldığı bir kurum olarak ele alındığında vakıf sisteminin temel örneklerindendir. Kütüphanelerin Karahanlılar'dan Osmanlılar'a kadar Anadolu üzerinde hüküm sürmüş devletlerin eğitim-öğretim, kültür ve bilim yaşamında yaklaşık 1000 yıllık geçmişleri olan sosyo-kültürel kurumlar olduğu bilinmektedir. Bunun yanı sıra kütüphaneler, İslami eğitim-öğretim sisteminin de yakından ilgili olduğu bilimsel kurumlar içerisinde yer almaktadır. Bu eğitim-öğretim politikasının temel eğitim kurumları medreselerdir. Buradan hareketle,

[1] Çalışmada kütüphanelerde verilen hizmetlerin kolaylaştırılması ve kullanıcıların/okuyucuların bu hizmetlerden rahatça faydalanabilmesi için gerekli tüm eşya, araç ve gereç için kullanılmıştır.

kütüphaneler yukarıda belirttiğimiz gibi eğitim-öğretim kurumlarının parçası olarak ele alındığında, ilk kütüphanelerin bu kurumlar bünyesinde veya yakınlarında kurulduğunu görmekteyiz (Anameriç, 2008, s. 55).

Vakıf kütüphaneleri tarihsel süreç içerisinde, vakıf sisteminde sıklıkla yer verilen genellikle eğitim kurumları ve dinî yapılar bünyesinde veya erişimi kolay müstakil binalar şeklinde kurulmuştur. Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu Devletleri dönemlerinde Anadolu, Ortadoğu, İran ve Orta Asya'da temel eğitim-öğretim kurumları olan medreseler ile camiler bünyesinde vâkıflarca kurulan kütüphaneler, zamanla ticaretin, eğitim, bilim ve sanatın yoğunlaştığı yerleşim yerlerine yayılmış, kitap sayıları artmış, giderek daha fazla araştırmacıya/okuyucuya hizmet verir hale gelmiştir. Nicelik yönünden ortaya çıkan bu artış, eğitim-öğretim kurumlarının, burada eğitim gören öğrencilerin ve eğitim-öğretimden sorumlu eğitmenlerin talepleri ile doğru orantılıdır. Anadolu coğrafyasında kurulan devletlerden başta Osmanlı Devleti olmak üzere belgelerine/vakfiyelerine sahip olduklarımızdan elde ettiğimiz bilgilere göre kütüphanelerin, -ilk dönemlerde *kitaplık*ların- XIX. yüzyıla kadar neredeyse tamamının vakıf olarak kurulduğu ve işletildiği bilinmektedir. Buradan hareketle yukarıdaki argümana bağlı olarak belirtilmesi gereken dikkat çekici nokta; söz konusu şekilde kurulan kütüphanelerdeki temel amacın, var olan kitapların mümkün olduğu kadar uzun süre kullanılmasını sağlamak gayesiyle dış etkenlerden, kayıplardan ve kötü kullanımdan *korumak* olmasıdır.

Osmanlı Devleti'nin çeşitli dönemlerinde dini, bilimsel ve edebiyat ile ilgili konularda kitap toplama ve kütüphane oluşturma, geleneksel bir hal almıştır. Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminden itibaren padişahlar, vezir-i azamlar, padişah hanımları, şehzadeler, darüssaade ağaları, defterdarlar, şeyhülislamlar ve diğer devlet görevlileri eğitim kurumları, ibadethaneler, külliyeler ve bu kurumların içerisinde ya da bağımsız binalarda kütüphaneler kurmuşlardır. Kurulan kütüphanelerin hemen hepsi vakıf kurumları olarak kurulmuş, kuruluş amaçları, yönetimi, gelir-giderleri, personeli, personel özellikleri - sayıları ve dermeleri ile ilgili bilgiler de vakfiyelerinde yer almıştır.

Bu bağlamda, Osmanlı toplumu içerisinde saray mensupları ve bilim camiasının kütüphanelere dolayısıyla da yazılı kültüre olan ilgisi dikkat çekicidir. Ancak önemli olan nokta, bu sınıfların dışındaki ve çoğunluğu oluşturan kesimin yazılı kültüre olan ilgisidir. Daha önce de belirtildiği gibi İznik, Bursa, Edirne ve İstanbul gibi Osmanlı Devleti'ne çeşitli dönemlerde

başkentlik yapmış merkezlerin dışında bu ilgi pek fazla gelişmiş değildi. Kütüphanelerin ortaya çıkış nedenleri ve içinde bulundukları kurumlar/mekânlar da göz önüne alınırsa, bu durumun kaçınılmaz olduğu da bir gerçektir.

Osmanlı Devleti'nde bina ve yerleşim özelliklerine göre farklı özelliklerde kütüphaneler kurulmuştur. Sözü edilen kütüphaneler şu 5 ana tür altında toplanabilir (Soysal, 1998, c.2. ss. 9, 205, 261, 311, 337; Gökman, 1939, ss. 6-8; Erünsal, 1999, ss. 235-246; Emsen, 1960, ss. 18-19).:

- Padişahların şehzadelik ve hükümdarlık dönemlerinde, bulundukları saraylarda kurulmuş özel (kişisel) kütüphaneler,
- Evler, konaklar, odalar vb. yerlerde kişisel amaçla kurulmuş özel (kişisel) kütüphaneler,
- Cami, medrese, mektep ve dershane gibi çeşitli eğitim-öğretim kurumları içerisinde ya da bu kurumların yakın çevrelerinde kurulmuş kütüphaneler,
- Tekke (hanıkâh, ribât), zaviye, türbe, mescit, dergâh ve mevlevihâne gibi eğitim-ibadet kurumları içerisinde ya da çevresinde kurulan kütüphaneler,
- Kendine özgü, bağımsız (müstakil) binaya sahip kütüphaneler

Bu şekilde kurulan kütüphanelerde bulunan dermelerin oluşturulması büyük oranda vakfedilen kitaplarla gerçekleştirilmiştir. Ancak oluşturulan dermeler aynı miktarda kalmamış ve zaman içerisinde çeşitli yollarla gelişme göstermiştir. Kuruluş döneminden itibaren Osmanlı kütüphaneleri dermelerini şu yollarla genişletmişlerdir:

- Vakıf sahiplerinin çeşitli dönemlerde vakfettiği kitaplar,
- Çeşitli kimselerin vakfettiği kitaplar,
- Satın alma ile sağlanan kitaplar,
- Kitap yazdırma/çoğaltma (katibân-ı kütüblerin[2] istinsah ettikleri kitaplar),

[2] Sarayda kitap çoğaltma ile görevli kimse.

- Çeşitli hükümdar, elçi, devlet adamları ve ileri gelenlerden gelen hediye kitaplar,
- Müsadere[3] ile sağlanan kitaplar,
- Ganimet yoluyla sağlanan kitaplar.[4]

Vakfın kurulma ve işletme belgesi olan vakfiyeler, ister farklı vakıf kurumları bünyesinde olsun, ister müstakil kütüphaneler için düzenlenmiş olsun genel olarak aşağıdaki konuları içermektedir (Cunbur, 1962, ss. 3-21; Erünsal, 1991, ss. 137-272):

- kütüphane personelinin seçimi-tayini-özellikleri-yeterlilikleri-sorumlulukları,
- kütüphane personelinin ücretleri-yapılacak yardımlar-faydalanabilecekler haklar,
- kitap sağlanması, derme geliştirme,
- kütüphane kullanım kuralları, açılış-kapanış saatleri, verilen hizmetler, cezalar vb.

Vakıf kurumları arasında yaygınlıkla kurulup vakfiyelerine bağlı olarak işletilen kütüphaneler, Tanzimata kadar Osmanlı'da vakıflar, vakıf hukukunun yetkileri dâhilinde kurucuların (vâkıf) koyduğu ve vakfın koşullarını belirleyen hükümler çerçevesinde bir yönetim (mütevelli) tarafından yarı özerk olarak idare edilmişlerdir. Tanzimat ile birlikte *Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti* kurularak vakıflar merkezi yönetim ve denetime alınmışlardır (Alkan, 2006, s. 13). Günümüzde çok az sayıda kalan /

---

[3] Vezirlerle devlet erkanının ve memleket zenginleriyle tanınmış adamların ecelleriyle öldüklerinde veya herhangi bir sebeple idamlarında geriye kalan mallarının bazen de sağlıklarında mallarının devlet adına el konması. Bakınız, Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 2*, İstanbul, Mili Eğitim Bakanlığı, ss. 624-625.

[4] Bu konudaki önemli olaylardan biri, Kanuni Sultan Süleyman'ın 1526'daki Budin Seferi ve 1541'deki seferler sonucunda ünlü Macar Kralı Matthias Corvinus'a (1458-1490) ait kütüphaneden (Bibliotheca Corviniana - Korvina Könyvtár) bazı kitapların savaş ganimeti olarak alınarak İstanbul'a getirilmesidir. Bu kitapların 35 tanesi 1877'de II. Abdülhamit tarafından Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na geri verilmiştir.

işletilmeye devam eden kütüphane vakıfları, Kültür ve Turizm Bakanlığı Vakıflar Genel Müdürlüğü denetimindedir.

Çalışmanın tarih kapsamı içerisinde yoğunlaşılan Osmanlı vakıf kütüphanelerinde, bugünkülere benzer görevliler bulunmaktadır. Bunların görevleri; aynı zamanda bir kurumsal stratejik plan olan vakfiyelerde ayrıntılı bir biçimde yazılmıştır. Vakfiyelerde bahsedilen kütüphaneye ilişkin işlemler genellikle kitapların deftere/fihriste kaydedilmesi -bunlar genelde vakfiyelerde de yer almaktadır-, satın alma, bağış vb. yollarla vakfedilen kitapların muhafazasının sağlanması, kitapların şartlı olarak ödünç verilmesi, kitapların sayımının yapılarak fihristlerdeki/defterlerdeki gibi düzenlenmesi, kullanıcıların kitapları zarar vermeden kullanmalarının sağlanması, kütüphanenin boş bırakılmaması, kullanıcılara özenli davranılması ve gerektiğinde yazı malzemesi yardımı yapılması, mekânın güvenlik, temizlik ve bakımının yapılması şeklindedir.

Kütüphane Görevlileri

Kütüphanelerdeki işlemler için farklı nitelik ve niceliklerde "çalışanlar" görevlendirilmiştir. Bunlar arasında en çok zikredilen ve bilineni "hafız-ı kütüb"tür. Hafız-ı kütüb, yaygın olarak geleneksel kütüphanecilik mantığını da yansıtan şekilde, kitapları koruyan ve gözeten anlamında kullanılmaktadır. Vakıflarında kütüphaneye de yer veren vâkıflar, bu görevliyi ve görevlerini sıklıkla vakfiyelerde zikretmektedir. Konuyla ilgili literatürde de sıklıkla atıf gösterilen *Sultan Mahmud bin Sultan Mustafa Han Vakfı* (I. Mahmud) vakfiyesinde, Ayasofya Camii bünyesinde kurulan I. Mahmud Kütüphanesi'nde başta hafız-ı kütüb olmak üzere çalışanların görev ve ücretleri şu şekilde belirlenmiştir:

> "...ve esami-i kütübü arif bir ehil kimesne ***hafız-ı kütüb***-i evvel olub yevmî kırkbeş akçe vazifeye mutasarrıf ola kezalik bir kimesne dahi hafız-ı kütüb-i sani olub yevmî otuz beş akçe vazifeye mutasarrıf ola ve bir kimesne dahi hafız-ı kütüb-i salis olub yevmî otuz beş akçe vazifeye mutasarrıf ola ve bir kimesne dahi hafız-ı kütüb-i rabi' (olub) yevmî otuz beş akçe vazifeye mutasarrıf ola ve kitabhanei ma'mure haftada üç gün olmak üzre cumartesi ve pazartesi ve hamis günü açılub vakt-i duhadan beyne's-salateyn müntehi olunca hâzır olan talibin kitabhane-i

> mezbure dahilinde kütüb-i merkumeden istifade ve istinsah ile intifa edeler ve kütüb-i mevkufe-i mezbure ahere bir tarik ile iare olunmaya ve bir kimesne dahi ***katib-i kütüb*** olub yevmî onbeş akçe vazifeye mutasarrıf ola ve bir mustakim kimesne dahi ***müstahfız*** ve ***bevvab***-ı evvel-i kitabhane olub yevmî onbeş akçeye mutasarrıf ola ve bir kimesne dahi müstahfız ve bevvab-ı sani olub yevmî on akçe vazifeye mutasarrıf ola ve üç nefer kimesne kitabhane-i latifenin dahil ve haricinde ***ferraş*** olub herbiri yevmî beş akçe vazifeye mutasarrıf olub mecmu' onbeş akçe olur ve bir kimesne dahi kütüb-i mevkufenin ***mücellid***i olub yevmî sekiz akçe vazifeye mutasarrıf ola ve bir kimesne dahi ***meremmâti-i kitabhane*** olub yevmî altı akçe vazifeye mutasarrıf ola ve bir kimesne dahi ***kurşuni-i kitabhane*** olub yevmî altı akçe vazifeye mutasarrıf ola ve dahi şöyle şart ve ta'yin buyurdular ki…" (VGMA 638, 1-1).

Yukarıdaki vakfiyeye göre hafız-ı kütüb ve katib-i kütüb kitap ve kütüphane işlemlerine yönelik olarak diğerlerine göre "teknik" bir sınıf olarak değerlendirilebilir.

İstanbul'da kurulmuş önemli vakıf kütüphanelerinden olan Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi'nin vakfiyesinde, kütüphaneye vakfedilen kitapların konu dağılımı ve hafız-ı kütüblerin görevleri şu şekilde ifade edilmiştir:

> "Darü's-sa'adeti'ş-şerife ağası merhum el-Hac Beşir Ağa'nın İstanbul'da bab-ı Hazret-i Sadr-i Asafi kurbunda vakî cami-i şerifleri derununda kaîn kütübhane-i celileleri derununda mevcut haremeyni'ş-şerifeyn muhasebesinde mukayyed defter mucibince ***ulum-i şerifeden ve ilmi hadis ve ilmi fıkıh ve ulum-ı saireyi muştemil mütun ve şuru' ve havaşi makulesi*** kütb-i nefâis min ba'd kütübhanesinde taşra çıkmayub yevmi cuma ve saliden ma'ada haftada beş gün kütübhane-i merkumede küşad ve ***dört nefer hafız-ı kütüb be her yevm növbet ile mükim ve talibine kütüb indirip daima nezaret ve muhafaza etmek üzere….***" (VGMA 638, 81-51).

İstanbul'daki Gazi Ali Paşa vakfına ait 21 Nisan 1738 (1 Muharrem 1151) tarihli vakfiyede hafız-ı kütüb ve diğer kütüphane çalışanları ile ilgili bir diğer örnekte ise görev dağılımı ve ücretler şu şekilde ifade edilmiştir.

> "…müceddeden bina ve ihya buyurdukları kütübhane-i latifelerinde dersiam umdetü'l-ulemâi'l-kiram Mehmed Efendi yevmî on akçe vazifeye mutasarrıf ola ve mezbur Mehmed Efendi **kütüb-ü şerife nazırı** olup yevmi yirmi akçe nezaret vazifesine mutasarrıf ola ve **hafız-ı kütüb-i evvel** diğer Mehmed Efendi ve **hafız-ı kütüb-i sani** Osman Efendi ve Hafız-ı **kütüb-i salis** Mehmed Efendi her biri yevmî onar akçe vazifeye mutasarrıf olalar. Ve **mücellid-i kütüb-ü nefise ve mesahif-i şerife** Mahmud Halife yevmî üç akçe vazifeye mutasarrıf ola ve kütübhane-i latife **bevvab**ı olan Yahya bin İbrahim yevmî dört akçe vazifeye mutasarrıf ola ve…" (VGMA 736, 67-24).

Ali Ağa b. Musa Ağa b. Hasan Ağa vakfının 19 Eylül 1809 (9 Şaban 1224) tarihli vakfiyesinde, Isparta Eğirdir'deki Ali Ağa Camii içerisinde kurduğu kütüphanede ve Ahmed Ağa b. İlyas Ağa vakfının 13 Eylül 1818 (13 Zilkade 1233) vakfiyesinde Kuşadası'nda kale içinde bulunan Ök(s)üz Mehmed Paşa Camii içindeki kütüphanede hafız-ı kütübün görevleri:

> "Kütübhane-i mezkurede üç nefer kimesneler hafız-ı kütüb olub kütüb-i mezkureyi mütalaa ve istinsah içün taleb eden talebe-i uluma ihrac ve teslim ve bade'l-mütalaa ve'l-istinsah yine mahallerine vaz edüb ve kütüb-i mezkureden rehin ve kefil ve sair behane ile kütübhane-i mezkureden taşraya varaki vahid ihrac olunmamak üzere kütüb-ü mezkureyi hıfz ve haraset edüb her biri hizmetleri mukabelesinde gallat-ı mezkureden yevmi yirmi beşer akçeden cümlesi yevmi altmış akçe vazifeye mutasarrıf olalar…" (VGMA 743, 11-5).

> "…müceddeden bina ve ihyasına muvaffak olduğu kütübhane-i latiflerine hafız-ı kütüb-i evvel ve sani itibari ile iki hafız-ı kütüb nasb ve tayin olunup kütübhane-i merkume derununda mevcud ve ber muceb-i defteri mümza malumul-esam ve'l-aded kütb-i nasa kütübhaneden taşra ihraç etmeyüp talip ve muhtaç olanlara derun-u kütübhanede mütalaa ve istinsah ettirtüb ziya ve teleften muhafaza ve tathir ve tanzif-i has hususunda ve hizmet-i lazimelerinde ikamet ve kema hüve hakkuhu müdavemet ve hizmet edüb hizmeti mezkurede betaet ve rehavet eder ise vazife verilmemek üzere…" (VGMA 746, 86-36).

şeklindeki kütüphanede bulunan kitaplardan faydalanmak isteyen öğrencilere rehin ve kefil karşılığında kütüphane dışına çıkarılmasına izin vermeden incelemesi ve istinsah etmesi için vermek ve işleri bitince yerlerine yerleştirmek olarak belirtilmiştir.

Vakıf kütüphanelerinde görevlendirilen diğer bir teknik sınıf olan katib-i kütübler başta kütüphanede bulunan kitapların kataloglarını hazırlama ve hafız-ı kütüblere kitapların sayımında ve ödünç verilen kitapların kayıtlarını tutmada yardımcı olmakla görevlendirilmekteydi. İbrahim Paşa b. Ali ve Fatma Sultan vakıflarına ait tarihsiz vakfiyede Manastır'da kurdukları medresede kütüphanesindeki kitapların isim (esâmî), konu (fünûn) ve özelliklerini (evsâf) kaydetmek, yani kataloglamak için bir katib-i kütüb görevlendirildiği şu şeklide ifade edilmiştir:

> "…mühr-ü vakfiyyet ile mu'allem ve mersum olan kütüb-i nefise ve nüsah-i celile bir tarikle kütübhaneden taşra ihrac ve iare olunmamak şartile her haftada sebt ve isneyn ve hamis günleri kütübhane feth olunup istifade ve istiktab murad eden ehl-i haysiyyet ve istidad mürehhas-ı temettu'u mutad ola ve kütüb-i mezkûre-i mevkufeyi esami ve fünun ve evsaflarile defter edüp hıfz etmek için katib-i kütüb nasb olunan kimesneye yevmi on akça vazife verile ve…" (VGMA 38, 87-3).

Görev ve sorumlulukları yukarıdaki vakyiyeye benzer bir diğer örnek, konuyla ilgili diğer çalışmalarda da sıklıkla atıf gösterilen Hadice (Turhan) Sultan vakfına ait 2 Nisan 1666 (27 Ramazan 1076) tarihli vakfiyede İstanbul Eminönü Yeni Camii bünyesinde kurduğu kütüphanede katib-i kütüb; vakıf mütevellisi ve hafızı-ı kütüb ile birlikte kütüphanede bulunan kitapların eksik olup olmadıklarını, ödünç verilen kitapların geri gelip gelmediklerini, tamire ve cilt gereksinimlerini belirleyerek deftere kaydetmekle görevlendirilmiştir.

> "…evkafına müfettiş olan hâkim-i merdıyyi'ş-şemail bi nefsihi cami-i şerife hazır olub mütevellî-i vakf ile hafız-ı kütüb ve katib-i kütüb mahzarlarında kütüb-i mevkufeyi sâlifü'l-vasf tuğrâlu defter-i vakf natık olduğu üzere ferden ferden müşahede ve muayene eyleyüb âhara istimâli içün verilen kitabların mukabelesinde ahz u kabz olunan rehani dahi müşahede ve muayene ve mücidden defter ve imza eyleye ve eğer mevcud olmayan kitabın rehnini suâl itdikte bulunmaz ise defteri imza eylemeyüb nazır-ı vakfa ilâm ve inha eyleye ve kütüb-i mevkufe

> ve zübur-i latifenin evrak ve cildlerinde meremmet ve tecdide muhtaç olanları ittilâ ve vukufa kemâl-i mertebe ihtimam ve tekayyüd-i tâm idüb vazife-i muayyene ile mücellid olan kimesneye…" (VGMA 744, 23-8).

İstanbul'da kurucusunun adıyla kurulan halka açık önemli kütüphanelerden biri olan Eyüp Baba Haydar-ı Nakşibendi mahallesindeki Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi'nin katib-i kütübünün görevi vakfiyede:

> "…ve talebe-i mezkureden birisi kütüb-i mevkufe-i mevsufeyi esami ve evsaflarıyla defter edüb katib-i kütüb ve nazır olub her re's-i senede mevcud olan kütüb-i celileyi marifet-i mütevelli ile vakfiyede muharrer olan kütübe tatbik edüb yevmî beş akçe vazifeye mutasarrıf ola…" (VGMA 638, 81-51).

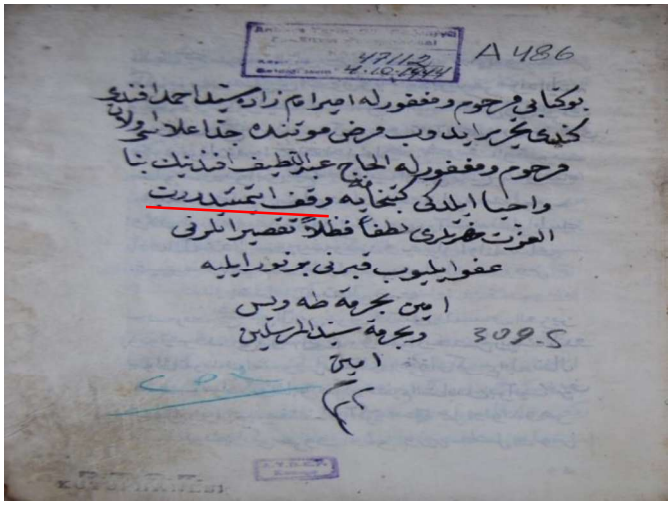
kütüphanede bulunan ve ödünç verilen kitapların bir listesini hazırlayarak her sene mütevelli ile birlikte kontrol edilmesi şeklinde belirlenmiştir.

Kütüphanelerin Kullanımı

Vakıf kütüphanelerinde kitapların şartlı/kefilli ödünç verilmesi, kontrol edilmesi, tamirlerinin yaptırılması, sayımının gerçekleştirilmesi ve kataloglarının yapılması için görevlendirilen "teknik" elemanlar olan *hafız-ı kütüb* ve *katib-i kütüb* dışında; kitapların ciltlenmesi ve tamiri için *mücellid*, kütüphanenin güvenliğinden sorumlu *bevvab* veya *müstahfız*, temizlik işlerinden sorumlu *ferraş*, inşaat ve tamir işlerinden sorumlu *meremmetçi/marangoz* ve *kurşuncu*lar da çalışmaktaydı. Bu görevlilerin sorumlulukları, görev dağılımları ve alacakları ücretler söz konusu kütüphanelerin bağlı oldukları vakıfların vakfiyelerinde açık bir biçimde ifade edilmekteydi.

Vakıf kütüphanelerinde mevcut kitapların okuyucu, araştırmacı, öğrenci gibi gereksinim duyanlara kullandırılması temel işlevdir. Ancak burada vâkıfların kitapların kullanım ve ödünç verilmesi ile bazı çekinceleri vardır. Bunların temel nedeni çoğu medrese ve diğer eğitim kurumlarında okutulan yazma kitap nüshalarının fiziksel olarak kolay yıpranır olması, nadir olanların ise çoğaltım (istinsah) / çeviri (tercüme) işlemlerinin masraflı ve zor olmasıdır. Bir diğer neden ise kitaplardan uzun süre mümkün olduğu kadar fazla kişinin faydalanabilmesi gerektiği düşüncesidir.

Vâkıf ve kütüphane bânîleri, topladıkları kitapları, kurdukları kütüphanelere vakfederek, eğitim ve bilimsel çalışmalara destek vermişler, süreç içerisinde kendileri, varisleri ve sonraki vakıf yöneticileri de oluşturulan dermeyi geliştirmeye çalışmışlardır. Kütüphane oluşturmak/kurmak için belirli bir kitap sayısı sınırı olmadığı birçok vakfiyenin listelerinden anlaşılmaktadır. Vakfedilen kitap sayısının kütüphane olarak kullanılacak mekân ile doğru orantılı olduğu da bir gerçektir. Yukarıda bahsedilen mekânlar arasında kitap sayıları en fazla olanlar genelde müstakil binalara sahip kütüphanelerdir. Bunun arkasından medrese ve büyük camiler içindeki kütüphaneler gelmektedir. Vakıf kütüphanelerine "faydalanmak" amacıyla verilen kitapların "vakfedildiklerine" dair geleneksel bir uygulama dikkat çekicidir. Vakfedilen kitapların genellikle zahriyelerinde veya 1a yapraklarında hem kitapların kime ait olduğunu gösteren *temellük/mülkiyet/sahiplik/sahibiyet kaydı* hem de kim tarafından, nereye ve -tamamında olmasa da- hangi şartlarda vakfedildiğinin belirtildiği *vakıf kaydı* yer alabilir (Resim-1). Bu kaydın yer aldığı kitapların bazılarının tüm sayfalarında, bazılarında ise düzenli aralıklarla "وقف - vakf" kelimesi yazılı olabilmektedir (Resim-2).

Resim-1 Vakıf Kaydı
(Tabirname - İbn-i Şirin AÜ DTCF Mustafa Con A 486)

Resim-2 "Vakf" İhlas, Felak ve Nas Surelerinin yer aldığı mushaf-ı şerif sayfası

Vâkıflar, müstakil binalarda veya eğitim-ibadet kurumları bünyesinde kurmuş oldukları kütüphanelere, medreselerde ders veren öğretim üyelerinin ve öğrenim gören öğrencilerin istifadesine sunmak üzere kitaplarını vakfetmişlerdir. Darüssaade Ağası Hacı Beşir Ağa'nın 15 Temmuz 1745 (15 Cameziyü'l-ahir 1158) tarihli vakfiyesinde, İstanbul'da kendi adıyla bilinen kütüphanesi dışında Ziştevi'de (Ziştovi) yaptırdığı medresenin kütüphanesine çeşitli konularda 98 cilt kitap, 3 Temmuz 1748 (7 Receb 1161) tarihli Ali Ağa b. Mehmed Efendi vakfına ait zeyl vakfiyede, vakıf sahibinin İzmir'de ikamet ettiği Hasan Hoca Mahallesi'nde yaptırdığı medresesinde kullanılmak üzere 112 cilt kitap vakfetmiştir (VGMA 638, 141-69; 578, 211-65). Bir diğer örnekte; 23 Temmuz 1754 (2 Şevval 1167) tarihli Matbah-ı Amire muhasebecilerinden Hacı Halil Efendi vakfına ait vakfiyede Kayseri'de kurduğu [Hunad Hatun] Kütüphanesi'ne 321 cilt kitabı aşağıdaki ifadelerle vakfetmiştir (Resim-3):

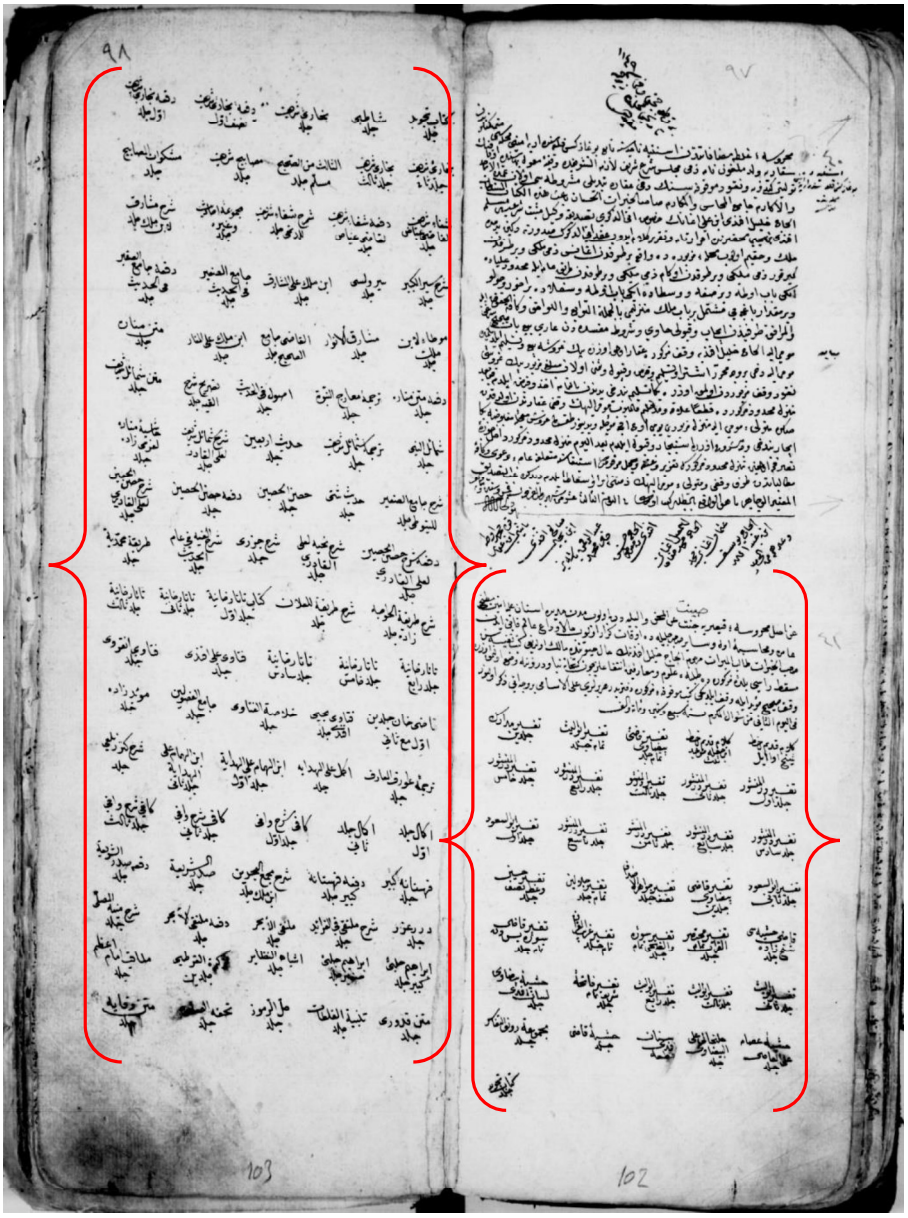
> "An asl-i mahrusa-i Kayseriyye sıynet ani'l-mihani ve'l-beriyyeden olub müddet-i medide Asitane-i aliyye emin-i matbah-ı amire ve muhasebe-i evvel ve saire sahib-i celilede evkat-ı küzar olub halen veda-i alem-i fani eden sahibu'l-hayrat talibu'l-meberrat merhum el-Hac Halil Efendi'nin hal-i hayatta malik olduğu kütüb-i nefisesin maskat-ı rasi belde-i mezkurede talebe-i ulum ve maarifin intifaları içün kütübhane bina ve derunana vaz' olunmak üzre vakf-ı sahih-i müebbed ile vakf eylediği kütb-i mevkufe-i mezkure defteridir. Her birileri ale'l-esami ber vech-i ati zikr olunur. Fi'l-yevmi's-sani min Şevvali'l-mükerrem li seneti seb'a ve sıttin ve mietin ve elf." (VGMA 735, 97-41).

17 Şubat 1760 (29 Cemaziyü'l-ahir 1173) tarihli Bosna valilerinden Mehmed Paşa vakfına ait vakfiyede, vakıf sahibinin Bosna-Travnik'te kurduğu, defterini de yaptırdığı medresenin kütüphanesine;

> "Hala Bosna valisi el-hac Mehmed Paşa hazretlerinin nefsi Travnik'te hasbeten lillahi Teala mücededen bina ve ihya eyledikleri medrese-i şerifin kütübhanesine vakf eyleyüb vaz olunan kitablar ber muceb-i defteri mahalline kayd ve sebt olunacak müfredat-ı beyan olunur." (VGMA 456, 150-4/1).

ifadeleriyle 31 cilt, 10 Aralık 1782 (4 Muharrem 1197) tarihli Abdülmennan oğlu Hacı Selim Ağa, İstanbul - Üsküdar'da kurduğu mektepteki kütüphaneye

63 cilt, 29 Ağustos 1811 (9 Şaban 1226) tarihli Ali Ağa b. Musa Ağa b. Hasan Ağa Isparta - Eğirdir Ali Ağa Camii içindeki kütüphaneye 218 cilt, 2 Şubat 1814 (11 Safer 1229) ve 6 Mayıs 1820 (23 Receb 1235) tarihlerinde vakfiyeye eklenen vesikalarla 5 kişi Kütahya'da Mehmed Emin Vahid Paşa tarafından kurulan Camii-i Kebir içindeki kütüphaneye toplam 120 cilt, 18 Ocak 1828 (1 Receb 1243) tarihinde [Kölemen] Davud Paşa Bağdat'ta kurduğu külliyenin kütüphanesine 244 cilt, Damadzade Mehmed Murad Efendi 10 Ekim 1846 (19 Şevval 1262) tarihli vakfiyesi ile İstanbul - Çarşambapazarı'nda kendi kurduğu hanıkâha 512 ve Fatih Kütüphanesi'ne de 87 cilt ve 8 Eylül 1859 (10 Safer 1276) tarihli Hacı Ali Efendi Vakfı'na ait vakfiye ile Kütahya-Söğüt'teki Camii-i Kebir'de bulunan kütüphaneye 693 cilt kitap vakfetmiştir. Yukarıdaki örneklerden de görülebileceği gibi, vakıf olarak kurularak işletilen birbirinden farklı tesisler içinde kurulan/oluşturulan kütüphanelere vakıf bânîleri ve diğer hayırseverlerce değişen sayılarda kitaplar, başta öğrenci ile öğretim üyesi olmak üzere halkın çeşitli kesimlerinin istifadesine sunulmuştur (VGMA 578, 118-29; 743, 11-5; 579, 627-278; 579, 668-291; 580, 450-257; 581/2, 402-404; 582/2, 540-416).

Resim-3 VGMA 735 Hacı (el-hac) Halil Efendi Vakfı - Kayseri (s.97-102)

Vâkıflar kendi kurdukları veya farklı kişiler tarafından kurulan kütüphanelere vakfedilen kitapları; fiziksel yıpranma, kötü kullanım, çalınma, tahrif edilme ve iade edilmeme endişe veya çekinceleri nedeniyle büyük çoğunlukla kütüphane dâhilinde kullanılmak üzere ödünç (iare) verilebiliyordu. Birçok vakfiyede kitapların kütüphane dışına çıkarılmaması şartı öncelikli kuralların başında gelmekteydi ve bu kuralın uygulanmasından ve doğacak kayıplardan hafız-ı kütüb sorumluydu. Bu uygulama camilerde kurulan ve "halk kütüphanesi" olarak adlandırılabilecek kütüphanelerde dahi geçerli bir kural olarak kabul edilmiştir. Kütüphane içi kullanımın yanı sıra kitapların fiziki olarak zarar görmemesi için mütevelli tarafından belirlenen oranlarda rehin bedeli ve her ihtimale karşı kayıpları engellemek için -kimi vakfiyelerde kefil dahi olsa dışarıya kitap çıkarılmaması şartı vardır- kefil gösterme uygulamaları da yaygınlıkla görülmektedir. Bunlar hafız-ı kütübler tarafından yazılan senet ve/veya makbuzlar yardımıyla takip edilmekteydi (Bakınız Resim-4). Elbette vâkıf, vakfettiği kitapların kullanımı için farklı şartlar da koyabilirdi. Bu şartlar kullanım zamanı, mekânı, kullanacak kişiler gibi özellikleri taşıyabilirdi. İstanbul, Medine ve Konya'da kütüphaneler kuran Darbhane 'Amire eminlerinden Yusuf Ağa'nın 18 Aralık 1794 (25 Cemaziyülevvel 1209) tarihli vakfiyesinde, Konya'da bulunan kütüphanedeki kitapların kullanımı ile ilgili aşağıdaki şartlar kaydedilmiştir:

> "…derun-ı kütübhaneye münhasır ve maksur ve asla ve kat'a bir kıtası harice ihraç olunmamak şartı ile mahsus ve mahsur olmağla velev ma-rehni ve'l-kefil hariçte istinsah ve intifa' içün ferd-i âferideye bir cild kitab ibda' ve iare olunmayup ledel-mutala'a ve'l-istinsah gerek kitab zayi' ve gerek evrak kat' olmamasına hafız-ı kütübler ve yamak köşe çeşmi dikkat ile nazikâne im'an ve nazaret ve…" (VGMA 630, 1090-685).

Meclis-i Vâlâ Ziraat Nazırı Mustafa Kâni Bey, 9 Şubat 1846 (22 Safer 1262) tarihli vakfiyesinde topladığı kitapların aşağıdaki şartlar dâhilinde kullanılmasını istemiştir:

> "…Kütüb-i mezkûre benim sakin olduğum menzilimde bir müstakil oda derununa vaz' olunub hayatda oldukça benim kendim dilediğim gibi mutala'a ve evlad-ı daire ve ensabımdan ve sair ehibbamdan mutala'a murad edenlere iare yed-i ihtiyarımda ve vakf-ı mezkûrun ber-vech-i hasbi tevliyeti lâbis-i libâs-ı hayat-ı müste'ar oldukça kezalik nefsime meşruta ola ve

> rail-i dar-ı beka olduğumda tevliyet-i mezküre evladıma ve evlad-ı evladıma ve evlad-ı evlad-ı evladımın erşed ve aslahına meşruta ola ve kütüb-i mezkûre dahi kezalik mütevelli-i mumaileyhim olduğu mahalde mahfuz olub şurut-ı mezkûre üzere kendisi ve sair akraba ve ensabı ve ahbabdan mutala'a edenler olur ise kezalik iare edüb kütüb-i mezkûreden te'disiyle telef ve iza'a eder ise malından tazmin ettirile…" (VGMA 581/1, 242-246)

Her ne kadar kitaplar kütüphane dışına çıkarılmasa da bazı vakfiyelerde yine rehin ve kefil karşılığı belirli bir süre için kitap ödünç verilebiliyordu. 21 Temmuz 1869 (11 Rebiü'l-ahir 1286) tarihli Mehmed Ağa b. Hüseyin Vakfı'na ait vakfiyede:

> "…ve dershane-i mezkurede mavzu' kütüb-i mevkufeyi şurut mukarreresi vechile yani kütüb-i mezkurede murad eylediğimi ve li-ecli'l-mutala'a istiareye talib olan ehline ba ***rehni muteber veya sened bir mah müddet mutala'a etmek üzere iare etmekdir*** bu vechile muhafazasına medrese-i mezkurede müderris bulunan zat hafız-ı kütüb tayin olunub…"(VGMA 616, 123-64).

ifadeleri yer almaktadır. Ayrıca tarihsiz -1783-84 (1198-99) olmalı- zeyl vakfiyede:

> "…aled-devam şurut-i merkume riayet olunması vâkıf-ı muşarünileyhin vakfiyesinde musarrah olup lakin bundan akdem dört nefer hafız-i kütübler şurut-i vâkıf-ı muşarunileyhe mügayyir ***harekete ictisar ve rehn-i kavi ile beşer güne deyin yine götürmek üzere kütüb-i merkumenin kütübhaneden taşra çıkmasına ruhsat verip*** bu vecihle adem-i idarelerinden…" (VGMA 639, 150-51/1)

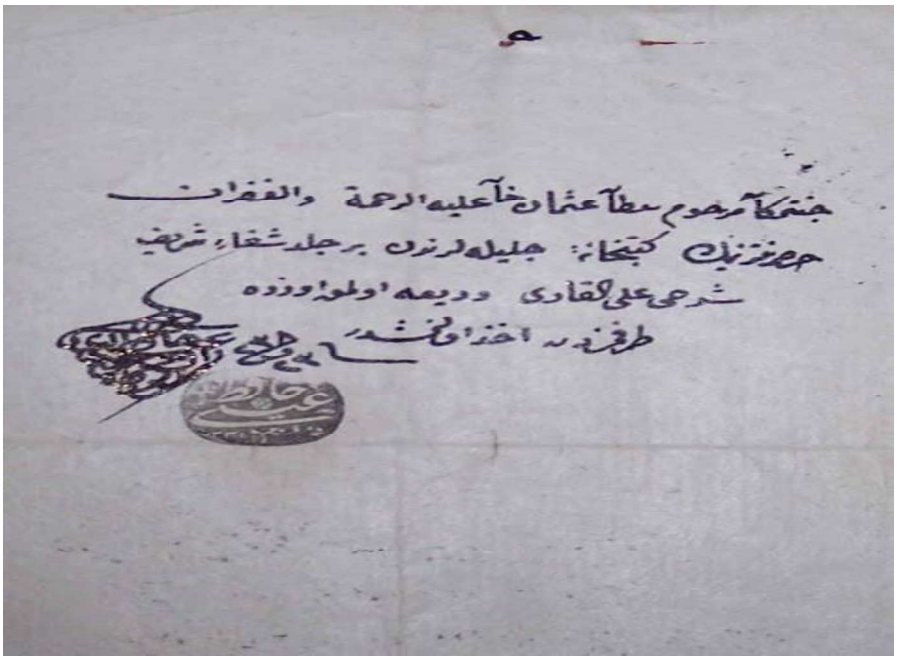
ifadeleri ödünç verme (iare) hizmetine esneklik kazandırmıştır.

Tanzimat Fermanı'ndan 1922 yılına kadar Osmanlı Devleti'nde medrese ve camilerin yanı sıra, yeniden organize edilen ilk ve orta öğretim okulları olan idadî, rüşdiye, sultanî gibi ilk, orta ve yüksek eğitim kurumları -gayr-i müslimlerin açtıkları da dâhil- açılmıştır. Bu eğitim kurumları içerisindeki kütüphaneler Maarif Nezareti'ne bağlı olduklarından ve genelde "kamu" tarafından kurulduklarından, kütüphanelerin kullanımında vakfiyelerdeki

kadar sıkı uygulamalar görülmemektedir. Okul kitaplarının matbaa tekniğiyle çoğaltılması ve el yazmalarına göre daha ucuz olması kullanımın daha serbest olmasına neden olmuştur. 1839-1869 yılları arasında eğitim-öğretim alanında bu gelişmeler yaşanırken, Osmanlı Devleti'nde çeşitli türde kütüphanelerin kurulmasına devam edilmiştir. Bu kütüphaneler daha önceki dönemlerde kurulanlar gibi Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne bağlı olarak hizmet vermektedir. Söz konusu kütüphaneler arasında eğitim-öğretim kurumları ile de yakın bağlantısı olan en önemli örnek, Bezmialem Valide Sultan Rüştiyesi Kütüphanesi'dir. Bu kütüphane, Bezmialem Valide Sultan tarafından 1850'de adına yaptırdığı rüştiye bünyesinde kurulmuştur. Bu kütüphanenin kitabesinde;

> "Bezmialem Valide Sultan bünyad eyledi, mekteb-i ilm eyle Ya Rabb her zaman bu mektebi, bir kütübhane bina kıldı derununda nefis, eyledi rüşdiyeye ali nişan bu mektebi…."

ifadeleri yer almaktadır. Bu kütüphane, açılış kararı 1838'de alınmasına rağmen 1845'e kadar bir türlü açılamayan rüştiye okulları bünyesinde kurulan ilk kütüphane olma özelliğini de taşımaktadır (Anameriç, 2012, s. 62). XIX. yüzyılın son çeyreği ile 1918 yılları arasında "kamu kurumları" bünyesinde ve kamu desteği ile de kütüphanelerin kurulması, kütüphane kültürünün gelişmesi, vakıf kütüphanelerinin "yazma eser" ağırlıklı dermelerine matbû' eserlerin de eklenmesine katkıda bulunmuştur.

Resim-4

"Cennet-mekân merhûm Sultân 'Osmân Hân 'aleyhi'r-rahmetihi ve'l-gufrân hazretlerinin kütübhâne-i celilelerinden bir cild Şifâ-ı Şerif şerhi 'ale'l-kar'i vedi'a olmak üzere tarafımızdan ahz olunmuşdur" fi 23 Muharrem (1) 238

Mühür Hafız İsa 1231

Bibliyografik Denetim

Vakıf kütüphanelerinin hizmet politikasındaki temel amaç, var olan kitapların mümkün olduğu kadar uzun süre kullanılmasını sağlamak amacıyla dış etkenlerden, kayıplardan ve kötü kullanımdan *korumak*tır. Bu politikanın sağlıklı sürdürülebilmesi, mümkün olduğu kadar fazla *kullanıcı*yla buluşturulması ve kitapların uzun süre kullanımının sağlanması için kitap mevcudunun bilinmesi gerekmektedir. Ayrıca yeni vakfedilen kitapların yani

derme geliştirme sürecinde de kitapların bibliyografik kontrolünün yapılması vakıf şartları gereği yürütülmektedir. Genelde vakıf mütevellisi ve onların nezaretindeki katib-i kütüblerce hazırlanan *kütüphane defter*leri, vakfiye örneklerinde olduğu gibi genellikle kitapların isim (eser adı - esâmî), konu/bilim dalı/ilim (konu başlığı - fünûn) ve fiziksel/içerik özellikleri (evsâf) bir deftere kaydedilmektedir. Bu defter(ler) her yeni kitap vakfı yapıldığında vakfiyelere yapılan zeyllerle paralel olarak güncellenmekte ve her sene sayımda kontrol amacıyla kullanılmaktaydı. XVII. yüzyıldan itibaren kitap sayıları fazla olan kütüphaneler için müstakil katalogların hazırlandığı görülmektedir. Vakıf kütüphanelerin kitap envanterleri için hazırlanan/tahrir edilen bu defterler için XIX. yüzyılın başından itibaren *fihrist* terimi de kullanılmaya başlanmıştır. Kütüphanelerde bulundurulan bu defterlerin asıl kaynağı kitapların da kaydedildiği vakfiyelerdir. XIX. yüzyıla kadar hazırlanan birçok vakfiyede, çeşitli mekânlar dâhilindeki kütüphanelere vakfedilen kitaplar genellikle telif, istinsah veya basım tarihleri olmadan konuya göre sınıflandırılarak;

- eser adı,
- müellif (bazı yazma eserlerin özellikle mushaf-ı şerif ve tanınmış naklî ilim kitaplarının müstensihleri),
- dili,
- sayfa sayısı (vakfiyelerde kağıt sayısı olarak geçmektedir),
- cilt sayısı,
- sanatsal özellikleri (cilt, tezhip, minyatür),
- kâğıt ölçüsü,
- çoğaltma türü (yazma - basma)
- konu (sınıflama - tasnif)
- envanter/demirbaş/silsile numarası

özelliklerine göre listelenmiştir. Bu bilgiler günümüzde kullanılan niteleme/kataloglama üst verilerine de uygun alanları hatırlatmaktadır. Yukarıdaki alanlar, incelenen vakfiyelerde yer alan kitap listelerinin çoğunda bir arada bulunmamaktadır (VGMA 572, 9-3; 580, 140-78; 608, 204-221;

743, 79-26; 579, 65-35; 579, 688-291; 632, 284-137; 587-3/1, 63-83; 642, 61-4) (Tablo-1).

Niteleme Alanları / Vakıf	Eser adı	Müellif-Müstensih	Dil	Sayfa/Yaprak/Satır sayısı	Cilt	Sanatsal Özellikler	Kâğıt ölçüsü	Çoğaltma türü	Konu
Hamid Efendi İstanbul (1565)	*	Müellif	-	-	*	*	-	-	-
Fazıl Ahmed Paşa İstanbul (1678)	*	Müstensih	-	-	*	*	-	-	-
Abdullah Efendi b. Yahya İstanbul (1688)	*	Müstensih	-	-	*	*	-	-	-
Rodosî Ahmed Ağa Rodos (1793)	*	-	-	Yaprak-Satır sayısı	*	*	*	-	-
Mehmed Raşid Efendi Kayseri (1797)	*	Müellif	-	-	*	-	-	-	-
Mehmed Vahid Efendi Kütahya (1814)	*	Müellif	-	Satır sayısı	*	-	-	-	-
Ahmed Rıfat Efendi İstanbul (1851)	*	-	-	-	*	-	-	-	*
Gümüşhaneli Hacı Ahmed Ziyaeddin Efendi İstanbul (1872)	*	-	*	Satır sayısı	*	*	-	*	-
İzmirli İsmail Hakkı Bey İstanbul (1929)	*	Müellif-Müstensih	*	-	*	*	-	*	-
Sultan III. Mustafa Kütüphanesi Kitap Listesi (Tarihsiz)	*	Müellif-Müstensih	*	Satır sayısı	*	*	-	-	-

Tablo-1

Yukarıdaki tabloda en kapsamlı niteleme, 1929 tarihli İzmirli İsmail Hakkı Bey'e ait vakfiyedeki kitaplar için yapılmıştır. İsmail Hakkı Bey:

> "…cümlesi yedimde malım olub nezâret-i müşârun ileyhânın intihayı ve tensif buyuracağı kütüphaneye nakl ve va'z olunmak

> üzre müellif ve ya mütercim ve müharrir ile nev'î hattı ve miktar cild ile tarih ve tahrir ve mahalli tab'ı ve evsafi sairesi işbu ceride-i şer'iyedi silk-i sutur kılınan matbu ve gayri matbu ve hususi numaralar mevzu' ber-vech-i âti üç bin dörtyüz adet kütüb-i mukaddese ve mütenevvisi nefisem…" (VGMA 615, 1-1).

ifadeleri ile 3400 cilt kitabını görev yaptığı Maarif Nezareti'ne vakfetmiştir. Vakfiyenin hazırlandığı 1929'dan vefatına kadar ve sonrasında oğlu Celaleddin İzmirli tarafından geliştirilen şahsi koleksiyonu günümüzde Süleymaniye [Yazma Eser] Kütüphanesi'nde kendi adı ile bilinen dermede yer almaktadır.[5]

XVII. yüzyılın ortalarından itibaren hazırlanan müstakil kütüphane kataloglarında konu sınıflamasının -genel kullanımıyla mevzu'atu'l-'ulûm/tasnifu'l-'ulûm- da yapıldığı görülmektedir. Katalog ve vakfiyelerdeki konu sınıflamalarının çoğu zaman eserlerin konularına/ağırlıklı konularına bazen de eser/kitap türüne göre yapıldığı görülmektedir. Söz konusu kataloglar genel olarak aşağıda sıralanan konulardan oluşmaktadır. Kütüphanelerde ayrı konularda eserler var ise bunların arasına eklenmekte, yoksa kaydedilmemektedir.[6]

- el-Mesâhifu'ş-şerîfe (Kur'ân-ı Kerîmler)
- el-Kütübü's-semâviyye (diğer kutsal kitaplar)
- Kütübü'l-kırâ'a (okuma kitapları)

---

[5] Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi İzmirli İsmail Hakkı koleksiyonunda 276 basma ve 3894 yazma eser bulunmaktadır. Ali Birinci'nin 2001'de TDV İslam Ansiklopedisi'ne yazmış olduğu "İsmail Hakkı İzmirli" başlıklı ansiklopedi maddesinde kitap sayısı 275 basma ve 4110 yazma olarak verilmiştir (Bakınız; Ali Birinci, "İsmail Hakkı İzmirli", TDV İslam Ansiklopedisi c.23 içinde (530-533), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

[6] Yukarıda sıralanan konular söz konusu kataloglar arasında en fazla esere sahip olanlardan Fatih Kütüphanesi defterinden alınmıştır. Kitap sayısı ve bu kitapların ait olduğu konular azaldıkça veya arttıkça bu tablo da değişmektedir. Bazen tabloların sonunda merkaat bölümü de yer alabilmektedir. Örneğin, Ayasofya Kütüphanesi'ndeki eserler 27, Eyüp Cami Kütüphanesi'ndekiler ise 12 konu başlığı altında listelenmiştir.

- Kütübü’t-tefâsiri’ş-şerîfe
- Kütüb-i usûli’l-hadîs
- Kütüb-i hadîsi’ş-şerîf
- Kütüb-i usûli’l-fıkh
- Kütübü’l- fıkh
- Kütübü’l-fetâvî
- Kütübü’l-ferâ’iz
- Kütübü’t-tasavvuf
- Kütübü’l-‘akâ’id ve’l-kelâm
- Kütübü’l-hikemiyyât
- Kütübü’l-mantık
- Kütübü’l-hey’et ve’l-coğrâfyâ
- Kütübü’n-nücûm ve’l-ahkâm
- Kütübü’l-havass ve’r- reml ve’l-cifr ve’t-tılsımât
- Kütübü’l-hisâb ve’l-hendese
- Kütübü’s-siyâsiyye ve’l-ahlâk
- Kütübü’t-tıbb
- Kütübü’t-ta‘bîr
- Kütübü’l-edebiyyât ve’l-muhâdırât ve’d-devâvîn ve’l-inşâ’
- Kütübü’t-tevârih-i tabî‘iyye
- Kütübü’t-tevârihi’l-beşeriyye
- Kütübü’l-me‘ânî ve’l-beyân
- Kütübü’l- âdâb ve’l-vaz‘i ve’l-isti‘âre
- Kütübü’s-sarf
- Kütübü’n-nahv

- Kütüb-i lügat-ı Fârisî ve ‘Arabî ve Türkî
- Mecâmi‘-i fünûn

Yukarıdaki listeye genel anlamda bakıldığında Osmanlı eğitim-öğretim sistemi ve bilim anlayışının katalog içeriğine büyük ölçüde yansıtıldığı açıkça görülmektedir. Bu anlayış içerisinde XIX. yüzyılın sonlarına kadar *nakli*[7] ve *akli*[8] bilimlerin bilimsel, dini, edebi ve sanatsal çalışmaların yer aldığı danışma kaynaklarında da (katalog-fihrist) kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu konuları şu konu başlıkları altında gruplamak mümkündür.

> Din bilimleri: Kur’ân-ı Kerîm, diğer dini kitaplar, kıraat (okuma), tefsir, usul-ı hadis, hadis, fıkıh, usul-ı fıkıh, fetavi (fetvalar), feraiz (miras hukuku), akaid, kelam, tecvid, icazet, tasavvuf, hikemiyyat, adab, ahlak, mevaiz, istiare ve vazi.

---

7 Kur’an-ı Kerim ve hadisler yoluyla aktarılan bilimler. Bu bilimler Osmanlı döneminde genel olarak tefsir, hadis, fıkıh ve kelam olmak üzere 4 temel başlığa ayrılmıştır. Nakli bilimler, Osmanlılarda temel eğitim kurumları olan medreselerde de uzun süre boyunca müfredatlarda yer almıştır. Bu dört temel bilim dalı zaman içinde kendisiyle ilgili diğer bilim dalları ile de genişlemiştir. Nakli bilimler şer’i bilimler olarak da ifade edilmektedir. Yazma eserlerin bibliyografik denetiminde kullanılan temel danışma kaynakları olan klasik çalışmaların müellifleri de bu sınıflamaya uyarak eserlerinde bu temel ayrımı/sınıflamayı sürdürmüşlerdir. Bu eserlerin başında çalışmada da anlatılan İbn’ün-Nedim - Fihrist, Kâtip Çelebi - Keşf’üz-Zünûn an Esami’il-Kütüb ve’l Fünûn, Taşköprü-zade İsamüddin Ahmed Efendi - Miftâh’üs-sa’âde, Misbâh’us-siyâde ve eş-Şaka’ik-i Nu’mâniyye fi ‘Ulemai’d-Devlet-i ‘Osmâniyye, Taşköprü-zade Kemalüddin Mehmed Efendi - Mevzu’ât’ul-‘Ulûm örneklerinde olduğu gibi. Ayrıca, Devr-i Hamidi Fihristleri de bu sınıflamanın açıklıkla görülebileceği katalog çalışmalarının başında gelmektedir. Ayrıca bakınız; Müjgan Cunbur, Kütüphane Vakfiyelerinde İlimlerin Sınıflandırılması ve Bibliyografik Künyeler, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni* 19 (4): 312-316, 1970.

8 Aklın ön plana çıkarıldığı ve bilimsel bilgiyi üretip standartlaştırmaya yönelik kuramsal (nazari) ve teorik (ameli) yöntemlerin uygulandığı bilimler. Bu yöntemler arasında gözlem, deney ve araştırma bulunmaktadır. Osmanlı döneminde şer’i olmayan bilimler modern dönemde pozitif bilimler olarak adlandırılmıştır. Bu bilimler arasında tıp, matematik, astronomi, kimya, felsefe, tarih, coğrafya gibi bilim dalları ve bunlara ait alt alanlar yer almaktadır. Özellikle XVIII. yüzyıl sonları ve XIX. yüzyılın ilk dönemlerinden itibaren bilimlerin sınıflandırılması sosyal bilimler, fen bilimleri ve beşeri bilimler olarak bölümlendirilmeye başlamıştır.

Dil bilimleri: Sarf, nahiv, lügat ve hat.

Matematik bilimleri: Hesab (aritmetik), hendese (geometri), cebir, mesaha (alan ölçümleri), ilm-i nücum (astroloji), riyâziye (matematik), müsellesat (trigonometri), vefk (bir dörtgen içinde birbirlerini dik olarak kesen doğruların arasında meydana gelen dörtgenlere, belirli zaman ve şartlarda, belli kurallar ile sayılar, sayıların değerlerinde harfler, kelimeler ya da sayıların, harflerin ve kelimelerin beraber yazılmasıyla meydana getirilen şekildir, tılsımlı dua), meteoroloji, ilm-i hey'et (astronomi), mikat, musiki (müzik).

Felsefî bilimler: Mantık, ilahiyat (teoloji - din bilim), siyaset, ahlak ve cedel (tartışma, münakaşa).

Edebî bilimler: Şiir, destan, aruz, edeb, meani (sözün yerinde kullanılmasından, hale, duruma göre uğrayacağı değişikliklerle ilgilenen bilim), belagat (retorik, konuşma sanatı), bedi (sözün güzel kullanılmasının kurallar ve gereklerinden bahseden bilim), devanin (Dîvânlar), muhazırat ve inşa (yazışma kuralları).

Tarih bilimleri: Tevarih-i siyasiye (siyasi tarih), tevarih-i beşeriye (insanlık/uygarlık tarihi), siyer (Hz. Muhammed'in hayatı), megazi (Hz. Muhammed'in savaşları), ensab (soy bilim), tercüme-i hal (biyografi), tabakat (kim kimdir/toplu biyografiler), menakıb (tanınmış kişilerin üstünlüklerini konu alan eserler), tevarih-i tabiye (doğa tarihi) ve münşeat (Dîvân edebiyatı, mektuplar vb.)

Fizik bilimleri: Heyet (astronomi), optik, ilmü'l-ahcar ve'l-meadin (maden ve mineral bilimi), cerr-i eskal (kaldıraçlar), fenn-i harb (savaş/harp bilimi).

Kimya bilimleri: Simya, kimya.

Tıp bilimleri: Tababet (tıp), cerrahi ve baytariye (veterinerlik).

Mistik bilimler: Cifir (gaipten haber verme), tılsımat, havass (büyü-sihir), vefk ve remil (gaipten haber verme).

Diğer pozitif bilimler: İlm-i hayvanat (zooloji), ilm-i nebatat (botanik).

Vakıf kütüphanelerinin kataloglarının hazırlanması söz konusu kurumların hangi bakanlık / resmi kuruluşa bağlı oldukları ile doğru orantılıdır. 1826

yılına kadar vakıfların ve dolayısıyla bu vakıflara bağlı kütüphanelerin yönetimi Evkâf-ı Hümâyûn Müfettişliğince yapılmıştır. Tanzimat Fermanı ve sonrasında bakanlıkların kurulması ile bu kurumların yönetimi Evkâf Nezâreti'ne, eğitim kurumları içerisindeki kütüphanelerin yönetimi ise Maarif Nezareti'ne devredilmiştir. Ancak bu ikili yönetim, personel, ödemeler, denetleme ve planlamalar açısından önemli sıkıntılar doğurmuştur. Bu sorunlarla ilgili Cumhuriyet dönemine kadar çok sayıda rapor hazırlanmış, kararnameler çıkarılmış, talimatname ve layihalar hazırlanmıştır.[9]

Vakıf kütüphanelerindeki eserlerin bibliyografik kontrolünün yapılması yönündeki ilk ciddi çalışma 1850-1854 yılları arasında [Rusçuklu Osmanbeyzade] Mehmed Ali Fethi Efendi[10] tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada, İstanbul'da bulunan ve padişah, sadrazam, şeyhülislam, valide sultan gibi kimseler tarafından yaptırılan 47[11] kütüphanenin kataloğu hazırlanmış ve *el-Âsâr'ül-âliyye fi hazaini'l-kütübi'l-'Osmâniyye* adı ile basılmıştır. Çalışma, Osmanlı Devleti'ndeki ilk planlı bibliyografik kontrol çalışması olma özelliğini taşımaktadır. Sözü edilen eserin hazırlanma amacı,

---

9 Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi ve belgeler için bakınız; Özer Soysal, Türk Kütüphaneciliği: Belgeler: Geleneksel Yapıdan Yeniden Yapılanışa. c.1. Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı, 1998; Mahmud Cevad İbnü'ş-şeyh Nafi, Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı: XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi. İstanbul, 2001; Hakan Anameriç ve Fatih Rukancı. "Libraries in the Middle East During the Ottoman Empire (1517-1918). ***Libri***, 59 (4), 145-154, 2009; Hakan Anameriç, Tanzimattan Mütakere Dönemine Kadar Kütüphanelere Yönelik çalışmalar (1839-1922), *Erdem*, (63), 1-46, 2012; İsmail E. Erünsal, Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik: Tarihi Gelişimi ve Organizasyonu, İstanbul, TİMAŞ Yayınları, 2015.

10 Ayrıca bakınız, "Kütüphanelerde bulunan kitapların tasnifi ile meşgul olan Ali Fethi Efendiye atiye-i seniyye verilmesi ve rütbesinin terfii". DAGM. BOA. A.AMD. (Sadaret-Amedi Kalemi Evrakı) 60/53, 1271.; "İstanbul Kütüphanelerinin Toplu Kataloğuna Dair", Kütüphanecilikle İlgili Osmanlıca Metinler ve Belgeler içinde (384-386). Haz: İsmail E. Erünsal, İstanbul, İstanbul Üniversitesi, 1990. "İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Kitapların Defter Olunmasına Dair", Kütüphanecilikle İlgili Osmanlıca Metinler ve Belgeler içinde (381-383). Haz: İsmail E. Erünsal, İstanbul, İstanbul Üniversitesi, 1990.

11 Bu katalog (envanter) kayıtları, üç cilt ve on dört bölümden oluşmaktadır. Kütüphaneler ise şu şekilde gruplanmıştır: Padişahlar (selatin-i azam) tarafından kurulan 10, sadrazam ve vezirler (vüzera-yı fiham) tarafından kurulan 11, ulema (ulema-yı kiram) tarafından kurulan 11, Ağvat-ı benam tarafından kurulan 4, Belde-yi Eyyüb-ü Ensari 3, Canib-i Galata 5 ve Üsküdar 3 adet.

"...murur-ı zamanla emr-i muhafazada bazı mertebe tekasül ve noksan vuku bulmuş ve bu husus pek çok kütb-i mutebere ve nefisenin telef ve zayi olmasına bais olmuş ve zaman-ı tedkikat nişan-ı şahaneye gelince hiçbir vakıtta kütüb-i mevkufe-i islamiyenin hüsn-i idaresine kemal-i dikkat ve tekayyüd olunamamış olmağla hayf ki ekser kütübhaneler mesdud ve muattal kalmış ve meftuh-ül bab olanlar dahi mahluk-ül kitab olmak yani defatir-i kadimeleri huruf-ı heca üzre müretteb olmadığından başka fünun-ı şettaya dair olan kütüb-i mütenevvia bile gerek defterlerde ve gerek hazain-i kütüb derununda vaki dolablarda birbirine karışık bulunmağ ve şimdiye kadar kütüb-i şerife-i İslamiyenin esamiini mübeyyin ve Dar'üs-saltanat'ül-aliyye kütübhanelerinde mevaki ve mevaziini muayyen bir esami-i kütüb tertib ve tanzim olunamamış olmağ mülabesesiyle matlub olan kitabı arayıb bulmağ ve kangı kütübhane de mevcud olduğunu bilmek kütübhane kütübhane gezmek ve her birinin defterini baştanbaşa süzmek gibi suubet ve külfet..." şeklinde dile getirilmiştir (Mehmed Ali Fethi, 1854 ss. 1-2). Bu İstanbul kütüphaneleri toplu kataloğunda kitaplar konuya göre tasnif edilmiş, kitap adları belirlenen konular altında listelenmiştir. Bundan sonra -özellikle İstanbul için- gerçekleştirilen katalog hazırlama çalışmalarında Mehmed Ali Fethi Efendi'nin çalışması hareket noktası olarak kabul edilmiştir. Ancak bu çalışma dönemin bilim ve edebiyat çevrelerince yetersiz ve kullanımı karmaşık bir eser olması nedeniyle eleştirilmiştir. En büyük eksikliği ise kitapların yazarlarının büyük bölümünün kayıtlarda olmamasıdır.

Resim-5 Sultan II. Mahmud Kütüphanesi (Lefkoşa - KKTC)

Mehmed Ali Fethi Bey'in 4 yıl süren bu çalışmasından sonra tarihi net olarak bilinmemekle birlikte litaratüre göre 1861-1870 yılları arasında kütüphanelerin denetiminden sorumlu Dersaadet Kütübhaneler Müfettişi Abdurrahman Nacim Efendi tarafından söz konusu vakıf kütüphanelerinin daha önceki çalışmalardaki eksiklik ve yetersizliklerini de gidermek amacıyla yeniden bir toplu katalog çalışması gerçekleştirilmiştir. Abdurrahman Nacim Efendi'nin hazırladığı katalogda, kitaplar Mehmed Ali Fethi Bey'in çalışmasındakine benzer bir biçimde konuya göre tasnif edilerek, kitap adları bu konuların (19 başlık) altında alfabetik olarak listelenmiştir. 24 kütüphanede bulunan kitapların yanına hangi kütüphanede oldukları ve demirbaş numaraları da eklenmiştir (Erünsal, 2002, s. 27). Yaklaşık 20 yıl sonra benzer amaçla daha kapsamlı bir toplu katalog çalışması II. Abdülhamid döneminde planlanmıştır. 1884-1896 yılları arasında yayınlanan ve Devr-i Hamidî Fihristleri/Katalogları olarak bilinen bu çalışma da Mehmed Ali Fethi Bey'inki gibi İstanbul kütüphaneleri ile sınırlıdır.

Devr-i Hamidî Fihristleri/Katalogları'nda yukarıda verilen konulardaki eserlerin kaydedilmesinde birbirine çok benzeyen tablolar kullanılmıştır. Bu tablolar 8-9 alandan meydana gelmekte ve ilk bölümde *aded-i umumi* olarak

eserlere verilen ve birbirini takip eden numaralar yer almaktadır. Bunun ardından sırasıyla *kitap ismi (ism-i kütüb)*, *cilt*, *yazı türü ve dili (lisan-ı hatt)*, *satır sayısı*, *sayfa*, *yazarın adı ve ölüm tarihi (ism-i mü'ellifin ve tarih-i vefatı)* bölümleri yer almaktadır. Bazı kütüphanelerin kataloglarında *evrak* adlı bir bölüm de yer almaktadır. Kataloglarda eserler konularına göre ayrılmış ve bu konular altında kitaplar rastgele sıralanmış, cilt bilgileri bazen sayı bazen de yazı ile kaydedilmiştir. Yazı türü bölümünde eserlerin hangi tür yazı ve ne dilde yazıldığı belirtilmiştir. Satır ve sayfa bilgisi mümkün olduğunca doldurulmaya çalışılmış, özellikle kitap sayısı az ancak yazma eser sayısı bakımından fazla olan kütüphanelerin kataloglarının özenle doldurulduğu görülmüştür (Defter-i Fatih… [18..]). Kataloglarda yazma ve basma eserler, risaleler ve bu risalelerin bir araya getirildiği mecmualar aynı yöntemle kaydedilmiştir. Fihristlerden olan Amuca Hüseyin Paşa, Aşir Efendi, Esad Efendi, Fatih, Halet Efendi, Emir Hoca Kemankeş, Ragıp Paşa, Yeni Camii, Mahmud Paşa Medresesi, Rüstem Paşa, Damadzade Kazasker Murad Molla, Hüsameddin Efendi ve Ayosofya kütüphanelerine ait defterlerde, kendi dermelerinin dışında daha sonra başkaları tarafından sonradan vakfedilen kitapların yer aldığı bölümler ayrıca düzenlenmiştir (Rukancı, Anameriç ve Tuzcu, 2016: 279-282; Yılmaz ve Baykan, 2018, ss. 29-45).

1884 yılına kadar Osmanlı Devleti'nin genelinde mevcut olan birçok kütüphaneden ve kitapçılardan Doğu kültürü ile ilgili birçok eser kaybolmuş veya yurt dışına çıkarılmıştır. Bu kaynaklar her ne kadar masum birer eser olarak görünseler de her biri Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerindeki, sosyal yaşantıyı, siyasi akımları, dini görüşleri anlatan tarih, coğrafya, siyaset, ekonomik ve dini konularındaki bilgi kaynaklarıdır. Bu nedenle sözü edilen konularda hazırlanmış kaynakların yurtdışına çıkarılmaması ve kaybolmalarının engellenmesi için bir siyasi karar alınmış olabileceği düşünülebilir. Ayrıca, sözü edilen kütüphanelerde ne tür eserlerin olduğu, hangilerinin yararlı hangilerinin zararlı oldukları ve o dönem toplumun ne tür eserleri tercih ettiği de belirlenmiştir. Bu çalışma hem kapsamlı bir bibliyografik kaynak hem de geniş bir istihbarat kaynağı olmuştur. Buradan hareketle, 1884-1898 yılları arası İstanbul'daki 83 koleksiyon ile 69 kütüphanenin 40 ciltlik katalogları hazırlanmış ve yayımlanmıştır (İstanbul ve…; Bayraktar 1982, ss. 143-153; Güleş 1995, ss. 173-180). Bu katalogların hazırlanmasına başlandıktan kısa bir süre sonra, İstanbul'da bulunan kütüphanelerde yer alan değerli eserlerin Avrupalı antikacılara satıldığının belirlenmesi üzerine, bu nüshaların Kütüphane-i Umumi'ye devredilmesi kararlaştırılmıştır (İstanbul'da bazı… 1885). Kataloglar farklı tarihlerde

basılmıştır. Katalogların büyük kısmının 1894'te basılmış olması çalışmaların 1894 yılı başlarında büyük oranda bitirildiğini ortaya koymaktadır. Bu katalogların mukaddime (önsöz, giriş) bölümünde şu ifadeler dikkat çekmektedir; "*İstanbul ve bilad-ı selasede vaki kütübhanelerdeki kütb-i mevcudenin her nasılsa şimdiye kadar matlub vechle defterleri tab itdirilememiş idi. Amal-i maali-i iştimal-i şahaneleri daima neşr-i maarife masruf olan padişah-ı maarif-perver şehinşah-ı adalet-güster -Sultan Abdülhamid Han-ı Sani- efendimiz hazretlerinin measir-i celile-i mülükdarilerine bir ilave-i cemile olmak ve erbab-ı ilm ve mütalaanın müracaatını teshil itmek üzere bu kerre… Kütübhanesinde mevcud kütb-i nefisenin işbu defteri Maarif Nezaret-i Celilesi tarafından tab ve teşmil kılınmışdır.*" Bu katalogların büyük bir kısmı Milli Kütüphane, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi ve İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

Yazma eser bakımından zengin olan kütüphanelerin kataloglarında *tarih-i tahrir*, *yazma nüsha hattı* ve eserin belirgin özelliklerini açıklayan *evsaf-ı mümeyyize* bölümleri bulunmaktadır (Defter-i Kütübhane-i Atıf Efendi… 1894). 43 kütüphanenin kataloglarını içeren 40 defterlik bu dizi eserde, söz konusu kütüphanelerde yer alan yazma eserlerin bibliyografik denetimi sağlanmıştır. Bu kataloglarda yer alan kayıtlar halen kullanılmakta ve özellikle TÜYATOK çalışmalarında sıklıkla başvurulmaktadır.

Vakfiye ve kütüphane defterleri ile basit anlamda sağlanmaya çalışılan bibliyografik denetim, her ne kadar kitapların fiziki olarak korunmasına yardımcı olsa da; doğal afetler, sui-istimal, yazma eser kaçakçılığı ve hırsızlık kütüphanelerdeki kitapların zayi olmasının en önemli nedenlerinden olmuştur. Doğal afetlerden zarar gören kütüphanelerdeki kitaplar farklı mekânlara veya yakın kütüphanelere nakledilmiştir. Bu da dermelerin karışmasına ve kayıpların çoğalmasına neden olmuştur. Vakıf eserlerinin bu şekilde kaybolması XIX. yüzyılda yoğunlaşmış alınan tedbirler, ilan edilen fermanlar, kanunnameler kayıpların engellenmesi ve genel olarak vakıf kütüphanelerinin düzenlenmesinde yeterli olamamıştır.

XIX. yüzyılda yapılan bu 3 önemli girişimin yanı sıra 1909'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yönetime gelmesinden az sonra kütüphaneler ile ilgili önemli bir çalışma yapılmıştır. Mısır Meclis-i Nuzzâr Kâtib-i Sanisi Ahmet Zeki Bey tarafından İstanbul'da padişahlar ve diğer hayırsever kişiler tarafından bilim ve kültürün öğrenilip araştırılması amacıyla kurulmuş olan

kütüphaneler ile ilgili bir rapor hazırlanmıştır. Bu raporun ilk bölümünde kütüphanelerin ve kitapların fiziksel yetersizliklerine, kaynaklara erişimdeki zorluklarına, araştırma sırasında karşılaşılan sorunlara ve bunların düzeltilmesi için gereken çözüm önerilerine yer verilmiştir. Raporun ikinci bölümünde İstanbul'da bulunan kütüphanelerin birbirlerinden uzak olmaları nedeniyle aranılan kaynaklara erişilememesi veya erişimin uzun zaman aldığından bahsedilmektedir. Ayrıca kütüphanelerde daha önceki kayıtlarda var olan kitapların kayıp olduğu ve halen de kaybolmaya (çalınmaya) devam ettiğine değinilmektedir. Rapora göre çeşitli kütüphanelerdeki birçok kitap nem, havasızlık, toz ve çeşitli böceklerin etkisiyle bozulmuş ve çürümüştür. Ahmet Zeki Bey'in dönemin sadrazamı Hüseyin Hilmi Paşa 'ya sunduğu bu raporda, bir *Kütübhâne-i 'Osmânî*'nin kurulması ve diğer kütüphanelerde bulunan eserlerin hem çürümekten kurtarılması hem de erişiminin kolaylaştırılması amacıyla burada toplanması önerilmiştir. Bu yapıdaki bir kütüphanenin bir halk kütüphanesinden çok dönemin siyasi yapısı ile de yakından ilgili olarak milli kütüphane niteliği taşıması planlanmıştır. Kütüphane aynı zamanda bir derleme kütüphanesi olarak da kullanılacaktır. Çünkü raporun 87. maddesinde devlet tarafından basılan eserlerden 5 nüshanın bu kütüphaneye gönderilmesi de önerilmiştir (Ahmed Zeki, 1909, ss. 4-25).

Ahmed Zeki Bey'in yukarıda bahsedilen raporu ile kütüphaneler müfettişi Muhtar Bey'in 1915 tarihli raporundaki öngörülen çalışmalar ve öneriler içinde bulunulan olağanüstü siyasi gelişmeler nedeniyle I. Dünya Savaşı'na kadar yavaş ilerlemiş ve planlanan birçok girişim önceliklerin farklılaşması nedeniyle sonuçsuz kalmıştır.

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu ekonomik ve siyasi zorluklara paralel bir seyir izleyen vakıf sistemi 1845'ten 1919 yılına kadar çıkarılan kanun ve yönetmeliklerle (nizamname) her ne kadar düzeltilmek istense de, sonuçları vakıf ve vâkıflar açısından pek olumlu olmamıştır. Vâkıflar özellikle bu süreç içerisinde hayır için kurdukları ve işlettikleri hizmetlerden yavaş yavaş çekilme mecburiyetinde kalmış, kurumlar ve çalışanları ekonomik zorluklarla mücadele etmek zorunda kalmışlardır.

1924'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan hemen sonra, vakıfların yönetiminden sorumlu Evkaf Nezareti 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile kapatılmış yerini Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti içerisinde Şeriyye ve Evkâf Nezareti almış ve çalışmaya başlamış, 1924'te ise

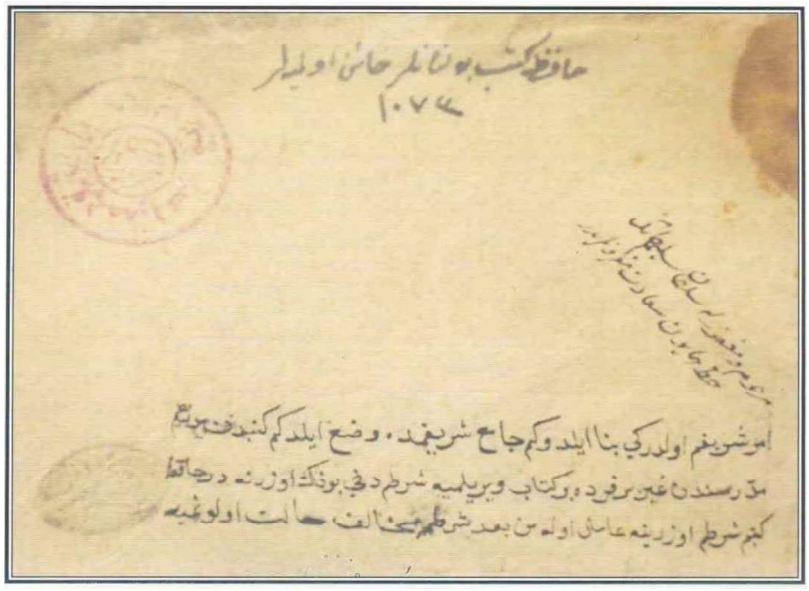
kapatılarak Başbakanlığa bağlı bir genel müdürlük haline getirilmiştir. Böylelikle önemli sosyo-kültürel, ekonomik ve tarihsel değeri olan vakıflar merkezi bir yönetime bağlanmış, faaliyetlerini kendine has mevzuat çerçevesinde gerçekleştirme fırsatı bulmuştur. Bu gelişme sonrasında tamamıyla kamu denetimine geçen vakıflar bünyesindeki kütüphaneler de Maarif Vekâlet'ine bağlanmış, kütüphanelere yönelik kataloglama işleri de bu bakanlık sorumluluğunda planlanmaya başlamıştır. Günümüzde kendi isimleriyle bilinen koleksiyon ve/veya kütüphanelerin neredeyse tamamı kamuya bağlı kurumlarda hizmetlerini sürdürmektedir. Hemen her ilimizde süreç içerisinde kurulmuş ve hayır için kullanıma sunulmuş kütüphaneler söz konusu yerleşim yerlerinde kurulan il, ilçe halk veya yazma eser kütüphanelerinde okuyucuların kullanımına sunulmaktadır. Bunun dışında varlıklarını devam ettiren bazı vakıflar kendilerine bağlı kütüphanelerin işletilmesini de hala sürdürmektedirler. Bunlardan en bilineni ülkemizdeki derleme kütüphanelerimizden ilk ve tek özel kütüphane olan *İzmir Milli Kütüphane*'dir. 1911'de Kadızade İbrahim Bey ve Talat Bey'in girişimleriyle başlayan süreçte kütüphane 6 Temmuz 1912 tarihinde kapılarını okuyucularına Kütübhâne-i Millî adıyla açmıştır (İpek, 1993, ss. 227-228). 1912'den günümüze kadar ağırlıklı olarak İzmir ile ilgili dermesi ile faaliyetlerini devam ettirmektedir. Bir diğer vakıf kütüphanesi ise kurucuları arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü emekli öğretim üyelerinden Prof. Dr. Jale Baysal'ın da bulunduğu *Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı*, "Kadınların geçmişini iyi tanımak, bu bilgileri araştırmacılara derli toplu bir şekilde sunmak ve bugünün yazılı belgelerini gelecek nesiller için saklamak" amacıyla 1990'da kurulmuştur. Türkiye'nin ilk ve tek kadın merkezli arşiv ve kütüphanesi olan vakıf, koleksiyonları Osmanlı'dan günümüze Türkiye'de kadınlara ait ya da kadınlarla ilgili eserleri, belgeleri barındırması açısından, önemli bir kurumdur.

Sonuç

Türkiye'de (Anadolu'da) kütüphaneler, yaklaşık 1000 yıldır varlıklarını sürdürmektedir. Kütüphaneler bu uzun tarihleri ile belki de birçok kurumdan daha eski bir geçmişe sahiptir. Kütüphaneler, Anadolu topraklarında bazı dönemlerde büyük ilgi görürken bazı dönemlerde ise arka plana itilmiştir. Bu durum kütüphanelerin birer toplumsal kurum olmalarına paralel olarak içinde

bulunulan ekonomik, siyasi, kültürel, bilimsel ve sosyal olgularla yakından ilgili olmuştur. Ülkemizde kütüphane tarihi çeşitli yönleri ile ele alındığında, kütüphanelerin temel görevlerinin bilgi kaynaklarının korunması olduğu görülmektedir. Büyük çoğunluğu vakıf kurumu olarak kurulan kütüphaneler, uzun yıllar ortak bir yasal düzenleme ve denetleme kurumuna sahip olmamışlar ve çeşitli yapılar içerisinde ve / veya ayrı olarak kurulmuşlardır. Dolayısıyla kütüphaneler XVIII. yüzyılın ortalarına kadar da standart bir sınıflama ve bibliyografik denetim mekanizmasına dâhil olamamışlardır. Türk kütüphanelerinde gerçekleştirilen ilk sınıflama çalışmalarının ardında bilgi kaynaklarının hizmete sunulması için bibliyografik denetiminin yapılması değil, yine geleneksel Türk kütüphaneciliğinin, dolayısıyla da bilimsel bakış açısının özelliği olan bilgi kaynaklarının korunması anlayışı ön plana çıkmıştır. Çeşitli konularda bilgiye talep olmaması nedeniyle de değerli bilgi kaynakları kullanılmadan çeşitli olumsuzluklar nedeniyle zayi olmuştur.

Kütüphane kültürü ve kütüphanecilik mesleğinin de yaygınlaşmasında önemli rol oynayan vakıf kütüphanelerimiz kültürel hayatın yanı sıra eğitim-öğretim ve bilimsel hayatın da vazgeçilmez kurumlarından olmuşlardır. Süreç içerisinde toplumun geçirdiği değişimlerden etkilenen vakıf kütüphaneleri, bilginin toplumsallaşmasında kendine has özellikleri, terminolojisi, kuralları, çalışanları ve faaliyetleri ile varlıklarını devam ettirmeye çalışmışlardır. Günümüzde birçok şehrimizde vakıf olarak kurularak okuyucuların istifadesine sunulmuş olan dermeleri ve kütüphane binaları hukuken olmasa da vakıf kütüphaneleri fiilen faaliyetlerini sürdürmektedir. Okuma, öğrenme, öğrenim, bilgilenme ve öğretme süreçlerine uzun süre katkıda bulunmaya çalışmış olan vakıf geleneğinin temsilcilerinden olan vakıf kütüphaneleri, günümüzde örnekleri sayılı da olsa varlıklarını devam ettirmektedir.

Resim-6

Yavuz Sultan Selim Vakfına ait bir yazma eserin zahriyesinde yer alan vakıf kaydı

“Hafız-ı kütüb bulunanlar hain olmayalar”

1073 (1662-63)

Kaynakça

Ahmed Zeki. (1909). Dersaadet umumi kütübhanelerinin tanzim ve tensikine dair sadr-ı azam Hilmi Paşa hazretlerine takdim olunan takrir. Dersaadet: Matbaa-i Ahmed İhsan.

Alkan, M. (2006). Tanzimattan sonra vakıfların idaresinde yeniden yapılanmaya dair bir örnek: Adana Evkaf Müdürlüğü. Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, (19): 13-31.

Anameriç, H. (2012). Tanzimattan mütakere dönemine kadar kütüphanelere yönelik çalışmalar (1839-1922). Erdem (63): 1-46.

Anameriç, H. (2008). Osmanlılarda kütüphane kültürü ve bilimsel yaşama etkisi. OTAM (Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi) (19): 53-78.

Anameriç, H. ve Rukancı, F. (2009). Libraries in the middle east during the Ottoman Empire (1517-1918). Libri, 59 (4): 145-154.

Cunbur, M. (1970). Vakfiyelere göre Türk kütüphanelerinin yönetimi. Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni 11 (1-2): 3-21.

Cunbur, M. (1962). Kütüphane vakfiyelerinde ilimlerin sınıflandırılması ve bibliyografik künyeler. Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni 19 (4): 309-316.

Defter-i Fatih Kütübhanesi. (1742). İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.

Defter-i Kütübhane-i Atıf Efendi. (1894). Derssadet: Maarif Nezaret-i Celilesi.

Emsen, Ş. (1960). Osmanlı İmparatorluğu devrinde Türkiye kütüphaneleri tarihi. Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni 9 (1-2):

Erünsal, İ. E. (2015). Osmanlılarda kütüphaneler ve kütüphanecilik: Tarihi gelişimi ve organizasyonu. İstanbul: TİMAŞ Yayınları.

Erünsal, İ. E. (2002). Katalog. TDV İslam Ansiklopedisi c. 25 içinde (24-28). İstanbul: TDV.

Erünsal, İ. E. (1999). Osmanlı kütüphanelerinin tarihi gelişimi, Osmanlı Devleti'nde Bilim, Kültür ve Kütüphaneler içinde (235-246). Yay. Haz: Özlem Bayram [ve diğerleri], Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği.

Gökman, M. (1939). İstanbul kütüphaneleri ve bugünkü durumları. İstanbul: Hünsütabiat Matbaası.

Güleş, İ. (1995). Devr-i Hamidi katalogları. Müteferrika Kitabiyat Dergisi (1995, Güz 7): 171-180.

İpek, Ç. E. (1993). Tarihin içide İzmir Milli Kütüphanesi. Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi 1 (3): 225-239

"İstanbul'da bazı cami ve kütüphanelerdeki kıymetli eserlerle Musaf-ı Şeriflerin çalınıp Avrupalı antikacılara satılmaya çalışılması üzerine, eserlerin bir nüshasının Kütübhane-i Umumi'ye konulması ile sair

tedbirlerin alınması hakkında". (1885). DAGM. BOA. İ..MVL.. 5/6, 03 Zil'hicce 1302 (13 Eylül 1885).

Mehmed Ali Fethi Efendi [Rusçuklu Osmanbeyzade]. (1854). el-Âsâr'ül-âliyye fi hazaini'l-kütübi'l-'Osmâniyye. İstanbul.

Mahmud Cevad İbnü'ş-şeyh Nafi. (2001). Maarif-i umumiye nezareti tarihçe-i teşkilat ve icraatı: XIX. asır Osmanlı maarif tarihi. İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları.

Pakalın, M. Z. (1983). Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü 2. İstanbul: Mili Eğitim Bakanlığı.

Rukancı, F., Anameriç, H. ve Tuzcu. K. (2016). Yazma eserlerin bibliyografik denetimi. Edi.: Nevzat Özel. İstanbul: Hiperlink.

Soysal, Ö. (1998). Türk Kütüphaneciliği - I: belgeler: geleneksel yapıdan yeniden yapılanışa. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.

Soysal, Ö. (1998). Türk Kütüphaneciliği - II: belgeler kütüphane türleri, görevlendirme ilkeleri. Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı.

Vakfiyeler

VGMA Defter No. 38, İbrahim Paşa b. Ali ve Fatma Sultan vakfına ait tarihsiz vakfiye (sayfa 87 - sıra 3).

VGMA Defter No. 456, Bosna Valisi Mehmed Paşa vakfına ait 29 Cemaziü'l-ahir 1173 (17 Şubat 1760) tarihli vakfiye (sayfa 150 - sıra 4/1).

VGMA Defter No. 572, Şeyhülislam Hamid Efendi Vakfına ait Şevval 972 (Mayıs 1565) tarihli vakfiye (sayfa 9 - sıra 3).

VGMA Defter No. 578, Abdülmennan oğlu Hacı Selim Ağa vakfına ait 4 Muharrem 1197 (10 Aralık 1782) tarihli vakfiye (sayfa 118 - sıra 29).

VGMA Defter No. 578, Ahmed Ağa b. Mehmed Efendi vakfına ait 7 Receb 1161 (3 Temmuz 1748) tarihli vakfiye (sayfa 211 - sıra 65).

VGMA Defter No. 579, Mehmed Vahid Efendi vakfına ait 11 Safer 1229 (2 Şubat 1814) tarihli vakfiye (sayfa 688 - sıra 291).

VGMA Defter No. 579, Mehmed Vahid Paşa vakfına ait 23 Receb 1235 (6 Mayıs 1820) tarihli vakfiye (sayfa 627 - sıra 278 ve sayfa 668 - sıra 291).

VGMA Defter No. 579, Reisülküttab Mehmed Raşid Efendi vakfına ait 7 Rebiü'l-ahir 1212 (29 Eylül 1797) tarihli vakfiye (sayfa 65 - sıra 35).

VGMA Defter No. 580, Davud Paşa vakfına ait 1 Receb 1243 (18 Ocak 1828) tarihli vakfiye (sayfa 450 - sıra 257).

VGMA Defter No. 580, Köprülüzade Fazıl Ahmed Paşa vakfına ait 25 Safer 1089 (26 Mart 1678) tarihli vakfiye (sayfa 140 - sıra 78).

VGMA Defter No. 581/1, Meclis-i Vala Ziraat Nazırı Mustafa Kani Bey vakfına ait 22 Safer 1262 (9 Şubat 1846) tarihli vakfiye (sayfa 242 - sıra 246).

VGMA Defter No. 581/2, Damadzade Mahmud Murad Efendi vakfına ait 19 Şevval 1262 (10 Ekim 1846) tarihli vakfiye (sayfa 402 - sıra 404).

VGMA Defter No. 582/2, Hacı Ali Efendi vakfına ait 10 Safer 1276 (8 Eylül 1859) tarihli vakfiye (sayfa 540 - sıra 416).

VGMA Defter No. 587/3-1, Gümüşhaneli Hacı Ahmed Ziyaeddin Efendi vakfına ait 27 Şaban 1289 (30 Ekim 1872) tarihli vakfiye (sayfa 63 - sıra 83).

VGMA Defter No. 608, Abdullah Efendi b. Yahya vakfına ait 25 Ramazan 1099 (24 Temmuz 1688) tarihli vakfiye (sayfa 204 - sıra 221).

VGMA Defter No. 615, İsmail Hakkı Bey b. Hasan Efendi vakfına ait 1929 tarihli vakfiye (sayfa 1 - sıra 1).

VGMA Defter No. 616, Mehmed Ağa b. Hüseyin vakfına ait 11 Rebiü'l-ahir 1286 (21 Temmuz 1869) tarihli vakfiye (sayfa 123 - sıra 64).

VGMA Defter No. 630, İsmail oğlu Valide Sultan Kethüdası Dergah-ı Ali kapıcubaşılarından Darbhane Emini Yusuf Ağa vakfına ait 25 Cemaziyülevvel 1209 (18 Aralık 1794) tarihli vakfiye (sayfa 1090 - sıra 685).

VGMA Defter No. 632, Ahmed Rifat Efendi vakfına ait 12 Rebiü'l-evvel 1267 (15 Ocak 1851) tarihli vakfiye ve 22 Şevval 1267 (20 Ağustos 1851) tarihli zeyl vakfiye (sayfa 284 - sıra 137).

VGMA Defter No. 638, el-Hac Beşir Ağa vakfına ait 1 Şaban 1151 (14 Kasım 1738) tarihli vakfiye (sayfa 81 - sıra 51).

VGMA Defter No. 638, el-Hac Beşir Ağa vakfına ait 2 Receb 1158 (31 Temmuz 1745) tarihli vakfiye (sayfa 141 - sıra 69).

VGMA Defter No. 638, Sultan Mahmud Han ibni Sultan Mustafa Han vakfına ait 1 Şevval 1152 (1 Ocak 1740) tarihli vakfiye (sayfa 1 - sıra 1).

VGMA Defter No. 639, el-Hac Beşir Ağa vakfına ait tarihsiz vakfiye (sayfa 151 - sıra 51/1).

VGMA Defter No. 642, Sultan Mustafa Han-ı Salis vakfına ait tarihsiz kitap listesi (sayfa 61 - sıra 4).

VGMA Defter No. 735, el-Hac Halil Efendi vakfına ait 2 Şevval 1167 (23 Temmuz 1754) tarihli vakfiye (sayfa 97 - sıra 41).

VGMA Defter No. 736/3, Gazi Ali Paşa vakfına ait 1 Muharrem 1151 (21 Nisan 1738) tarihli vakfiye (sayfa 67 - sıra 24).

VGMA Defter No. 743, Ahmed Ağa b. Hasan vakfına ait 13 Rebiü'l-ahir 1208 (18 Kasım 1793) 1811) tarihli mükerrer belge/senet (sayfa 79 - sıra 26).

VGMA Defter No. 743, Ali Ağa b. Musa Ağa b. Hasan Ağa vakfına ait 9 Şaban 1226 (29 Ağustos 1811) tarihli zeyl vakfiye (sayfa 11 - sıra 5).

VGMA Defter No. 743, Rodosî Ahmed Ağa vakfına ait 13 Rebiü'l-ahir 1208 (18 Kasım 1793) tarihli vakfiye (sayfa 79 - sıra 26).

VGMA Defter No. 744, Hatice Sultan vakfına ait 27 Ramazan 1076 (2 Nisan 1666) tarihli vakfiye (sayfa 23 - sıra 8).

VGMA Defter No. 746, Ahmed Ağa oğlu Sığla Sancağı mütesellimi İlyas Ağa vakfına ait 13 Zilkade 1233 (13 Eylül 1818) tarihli vakfiye (sayfa 86 - sıra 36).